

ТИПОВИ БОЖЈИХ ЉУДИ КОД БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

Сажетак: У раду се разматрају аспекти односа између доминантне врањске културе и њеног наличја приказаног кроз маргиналне ликове у збирци *Божји људи*, Борисава Станковића. Односи се дају успоставити будући да се у већини својих дјела, Станковић показао као сликар родног краја. Типови божјака повезани су са социјалним контекстом Врања прије ослобођења од Турака. У то вријеме постојали су просјаци, суманути, видари, гатари и други, издвојени из заједнице, друштвено мртви, што најбоље показује топос гробља, најчешће мјесто становања ових убогих људи. Феномени субкултуре и суманутости у сродству су са јуродивима, карактеристичним за руску књижевност, нарочито Достојевског, али и утицајем фолклора и традиције који су божјацима приписивали митско поријекло. За приступ проблему да ли су њихово лудило и сиромаштво слика одбачености или знак божијег давања и спасења, неопходно је да се осврнемо на гледања филозофије и религије о неједнакости, појму лијепог и ружног кроз историју.

Кључне ријечи: Врање, мотив божјака, јуродивост, суманутост, сиромаштво, маргиналност, спасење, фолклор, традиција, религија, култ предака

1. О настанку и специфичностима збирке *Божји људи*

У приповијеткама, драмама и романима Борисав Станковић дао је слику родног Врања на прелому вијекова, када су се снажним контрастима судариле старе и нове вриједности, турско и модерно доба. Везујући се за завичајни крај амбијентом, ликовима, фолклорном грађом и локалном лексиком, као књижевник Станковић не даје фактографију, већ умјетничку обраду Врања. Збирком *Божји људи* писац нас још једном уводи у свој вилајет, али је овога пута хоризонт нашег очекивања потпуно поражен. Умјесто дуката, шалвара, лакованих ципела и јаких боја, умјесто бекријања и хаџијања, свирке Цигана јер су осјетили „жал за младос“, Станковић нас води кроз блатњаве улице и гробља. Након језе коју осјећамо док слушамо нарицање за умрлим и посматрамо поворку која лагано напушта своје најмилије и креће ка топлим домовима, затичемо оне „обично сумануте“ који никако да изађу кроз гробљанску капију. Тек тада наша очекивања су поражена. Ту, међу испуцалим и трулим гробовима нашли су свој кутак мира и ситости, док су неки живјели и спавали

око порте, по шталама, амбарима и рупама. Из пукотина и рупа Станковић извлачи убоге и сумануте људе и открива нам свијет понижених и увријеђених, оних који живе у готово нестварном свијету, али сасвим пуноправним становништвом. О људима који живе на дну људске љествице испричао је двадесет и једну причу у краткој форми, најкраћој у цјелокупном свом опусу. Априла 1901. године самостално је објавио причу *Таја*, а исте године и причу *Бекче*. Године 1902. у *Летопису Матице српске* објавио је *Парануту* и тиме је Станковић најавио божјаке, које је као збирку предложио уреднику *Летописа* Милану Савићу.¹

Исте године изашли су *Божји људи* оригинално и евокативно дјело којим се књижевна критика релативно мало бавила. Разлог због чега је ова збирка запостављена Вељко Петровић видио је у укусу тадашње публике која није читала кратке умјетничке творевине. Међутим, Душан Маринковић и Вељко Петровић били су мишљења да је ова збирка готова творевина која је на себе скренула пажњу процватом кратке приче. Невјероватна сажетост збирке различито је тумачена и називана од стране критичара. Јован Деретић их назива краћим приповијеткама и цртицама, Миодраг Стајић импресијама, а Велибор Глигорић скицама и портретима.

У периоду реализма кратки прозни жанр цртице израз је тежње за најзначајнијим обрисима неког лика или догађаја. У односу на приповијетку, цртице су углавном статичне и дескриптивног карактера. Попут цртица и жанр скице је поједностављени поступак кратке форме, без развијене фанбуле, са акцентом на фрагментарност и лиризам. Једну од најбољих студија о овој збирци написао је Милисав Савић налазећи у њој коријене српске модерне кратке приче о митској паланци званој Врање. Оно што је новина коју врањски писац уводи у нашу књижевност јесте циклизација кратке приповиједне форме. О значају да се збирка појави као јединствено дјело након самосталног објављивања појединих прича, Станковић је образложио у писму уредништву *Летописа* 21. јуна 1902. године. Распарчани и издвојени из мозаика тог нарочитог свијета ликови губе „утисак, целину и карактер“ божјих људи.

У наслову већине прича налази се име једног од божјака и већ насловом откривамо и главног јунака и тему. Приче су резултат сјећања Станковићевог наратора на дјетињство и сусрете са убогим људима. Позиција са које су приче испричане је ретроспективна, а да је тако потврђује завршна ненасловљена прича у којој умире један од божјака:

¹ „Имам једну збирку т.з. *Божји људи*. У њој сам покупио и изнео један нарочит свет, поколење које је било у Врању пре ослобођења. То су били просјаци, гатари, видари, биљари и други. Сви су они живели од милостиње. Јер се веровало: да што се њима да, да они поједу у покој душа умрлих као да се је самим мртвима дало и да су они то, мртви, појели. Међ њима је било који су сматрани за свеце, Божје људе. И кад би ти умрли били су од највиђенијих (старих жена) купани, сарањивани... Уопште налик на руске Јуродиве... Само у већој, јачој размери.“ (Станковић 2002: IX–X)

„Сећам се. Била је јесен, и то јесен на измаку. (...) Такве једне ноћи, кад се, сем те кише и густог мрака, ништа није видело закуцаше на нашу капију ноћни чувари. Умро је који од тих просјака, божјака“. (Станковић 2002: 68)

Наратор се јавља у двострукој улози. У већини примјера он је дистанцирани посматрач или преносилац предања, због чега често сусрећемо изразе „кажу“, „знало се“, док се у мањем броју прича појављује као свједок, што је, на примјер, случај са епилошком причом и претходним цитатом. Структура приче углавном је дводјелна и могу се издвојити по двије временске и тематске цјелине. Један временски и тематски дио односи се на прошлост божјака, тачније на ону граничну ситуацију због које су прекорачили границу нормалног, док се други дио приче бави њиховим портретом и изгледом у садашњости. Тако су се у једној причи у међусобном односу нашли прошлост и садашњост, узрок и посљедица, слика и њено објашњење.

Живот несрећних и убогих људи тињао је у Станковићевој души и свијести још од дјетињства када их је и сам виђао у свом родном граду. Међутим, његови божјаци су у типолошком сродству са јуродивима карактеристичним за руску књижевност, нарочито Достојевског кога је наш писац читао. Интервју који је у својој чардаклији дао Бранимиру Ћосићу, оправдава ову паралелу:

„Читање Бедних људи од Достојевског учинило је на мене један од најјачих утисака. То је и остала једна од мојих најомиљенијих књига“. (Ћосић 2010: 23–24)

2. Божји људи Борисава Станковића

Гогољевска тема малог човјека која неминовно наводи на закључак да и човјек на најнижој лествици чува сву ону сложеност људску, налази се и у Станковићевом дјелу *Божји људи*. Станковића на истраживање наводе сва она бића која су увијек била занемаривана од стране умјетника као нешто неприкладно и неспојиво са умјетношћу, непотребно понижавање умјетности. То су сви они људи код којих је дошло до радикалног подвајања душе и тијела: Менко, Наза, Таја, Стеван, Љуба, Манасија, Михајло, Бекча, Митка, Јован, Парипута, Цопа, Маса, Марко, деда Веса, Биљарица и сви они безимени јунаци који се крећу Станковићевим литерарним свијетом. Такви људи постоје одувјек у свијету, па и у књижевности. Само је требало мало погнути главу и сагледати призор друштвеног живота и посебне људе које иначе ријетко запажамо. Та невјероватна стварност предмет је достојан приповиједне обраде. Симо Матавуљ то објашњава на сљедећи начин:

„Помислих: да неки сликар овај призор пренесе из живота на платно, доиста би многи тврдили да је то нескладна измишљотина – толико је стварност понекад невероватна! Чудна заиста слика.“ (Матавуљ 1977: 44) Божјаке помиње и *Библија*, али и у *Одисеји* налазимо вјеровање да божанство може имати облик просјака. Живе у причи, преносе се са генерације на генерацију и свако се сјећа тих непоновљивих ликова.

Реалисти су нарочито писали о патњама сељака притиснутог социјалним бесправљем који јауче под теретом великих пораза. Тај свијет описали су Јаков Игњатовић, Милован Глишић, Симо Матавуљ који је писао и о механизмима лудила и онога што доводи до ломова у човјековом бићу. У једној од новела писао је о Петру Суми, човјеку са ума сишавшег и навео попис разлога који изазивају лудило међу људима: страхови, жалост, велике несреће, пороци... За све ове људе заједничко је то што их називамо „бића са маргине“. Њихова издвојеност и феномен друштвене смрти постају очигледнији с обзиром на мјеста на којима живе. Маргиналан је онај који је лишен права, онај који је слаб, без средстава. Тај „мали човјек“, често је угњетаван, на рубу егзистенције и у непрекидној опасности да падне преко руба. Сиромаштво је свакако један од начина маргиналности. У средњем вијеку сиромаштво је имало средње теолошко значење. Сиромаси су Христови миљеници, они којима је обећано Царство небеско. Исус је стао на страну понижених и увријеђених. Да ли се ти људи које ми данас стављамо на маргине заиста тако и осјећају или вјерују да имају своје мјесто у друштву и да су дио заједнице? Да ли су одбачени од друштва или су они ти који су друштво одбацили остаје отворено питање, јер нам нису оставили своје мишљење?

Почетном причом *Задушнице* наратор нас уводи у главну насеобину свих ликова. Задушнице се јављају као заједничка трпеза Станковићевих јунака. Ту, за том трпезом они су једино заједно, као породица. Њихов живот добио је ванвременску димензију јер ћуте, не говоре о прошлости, живе без успомена, ни живи ни мртви, као да су попут црног Владимира изашли из своје раке да још једном опомену друштво. Ко су Станковићеви божјаци, шта је помрачило њихов ум и натјерало их да просе, видјећемо кроз појединачне приче.

И код овог народа уочавамо извјесну социјалну хијерархију. На врху њиховог система налазио се Таја. „Као да је био неки њихов старешина или владика им“. (Станковић 2002: 21) Све што би напросили просјаци би донијели своје старјешини. Људи су га се плашили јер је важио за пророка и да не би гунђао људи су му угађали. Када је почео да се дружи са женама и улази у сексуалне односе изгубио је способност да прориче и види оно што само посебни и изабрани могу. Таја је нашао жену и постао је као и сваки други човјек, без свог највећег духовног дара. Међутим, над једном од њих, Вејком, Таја се и огријешило. Вејкина судбина везана је за турски зулум. Да би је уграбили Турци су јој све поубијали. Она је као и сви божјаци обиљежена великом несрећом. Тог тренутка заустављен је њен живот и фиксирао се само на прошлости: „И тад би пиштећи од страха, готово луда, заклањајући главу рукама, трчала, бежала, крила се...“ (Исто: 24) Сигурност и кров нашао је код Таје и од његове колибе направила чист и топао дом у коме је и храна мирисала. У једном тренутку Таја је пожелио другу, варошанку, због чега је отјерао Вејку. Она умире више од страха што је сама него од глади. Од тада Таја је био готово мртав, понижаван и тучен од жене. Рукама је на себе бацао земљу као да се жив закопавао.

Од турског зулума „шенуо“ је и Менко. Беглер-бег који се загледао у Менкову жену везао га је, кућу запалио и на његове очи обешчистио жену којој је после одсјекао главу и бацио у Менково крило.

Осим старјешине божјаци су имали и своју домаћицу. Није то била Вејка, жена њиховог старјешине, него Наза, жена која се сама изборила за то мјесто. Она их је уређивала, водила рачуна да богатији просјаци дају онима који немају. И овај, готово други, споредни свијет, свијет просјака састоји се од двије категорије: богатих и сиромашних. Назу је живот натјерао да моли и иште од других. Газда код кога је у својој вароши служила хтио је силовати. Тај најгори атак на једну жену помрачио је Назин ум, отјерао је из вароши и људског живота. Из рупе у којој је живјела након несрећног догађаја Наза је прешла у колибу коју је сама саградила. Иако је отпочела нови живот прошлост је Назу обиљежила. Или, боље и тачније речено, други нису видјели и допустили њено настојање да се врати у градски поредак. Чиста, опрана, са властитом кућом, Наза је полако напредовала. Сљедећи корак на успјешном путу оздрављења била је љубав према младом и лијеном просјаку Љубу. Како то Бог и обичаји заповједају Наза се обратила попу да крунише њихову љубав и однесе му новац тешком муком сакупљен. „Она радосно, збуњено као свака испрошеница, пришла да му целива руку али он је грозећи одбио“. (Исто: 17) Весела и заљубљена прича попу о спремању дарова, а поп да би угушио смијех руком јој одобри и оде. Зима дође а од владике не стиже одговор. Једнога дана просећи у другом селу Наза је умрла, растргли су је пси и вуци. Живу Назу растргли су људи, и то не било који, већ свештеник, онај који први треба да је уз сиротињу. Он који треба да је доказ милосрђа од сиромашног је узео новац и погазио стид. У краичку своје свијести Наза зна да је брак Света тајна, као што је и невјенчани живот у који је она ступила грешан. Тиме је показано чија је вјера истинска.

Божјаци, а нарочито они суманути имају свога чувара Манасију. Он је тај који из рупа и гробља извлачи своје сапатнике. Овај народ међусобно се пазио. Тако је Манасија из гробова истјеривао оне који би да се живи сахрањују, тјерао их и тукао због њихове предаје, а он је просио и клисарици на чување давао новац за неке љепше дане и боље вријеме.

Још један од божјака, Митке, бар на тренутак, једног дана у години разликовао се од себи сличних несрећника. На задушнице обилази своје гробове, немајући ни свијеће да прислужи жени и кћерки, које је у гроб отјерао својим пијанчењем. Тога дана и он износи храну коју је напросио и реда по гробовима. У те дане Митке је пијан, раздаје за „њину душицу“ и моли попу да препоје и његове гробове: „Дедо, и ово моје...“ (Исто: 31) Поп се још једном показао као неко ко руши и последњу наду ових људи: „Попа, ако је добре воље, пришао би, препојао би му их, он би га тад љубио у руку, метанисао за њим; а ако није добре воље не би га ни гледао, већ би другима препојавао који му плаћају. Митка би тад узалуд гледао за попом, онако пијан, молио га, плакао, показивајући на те своје гробове“. (Исто: 31) И тако све до гробљанске капије

гдје се поново мијеша и стапа са другим просјацима. У остале дане он не пије, већ пости, трпи и гладује. Тако се овај младић од туге меких очију опрао и очистио свога гријеха, једе само хљеб, јер другачије „снага ми не трпи“.

Док пиће овог божјака вуче у трагичну прошлост Бекчеку даје крила да игра и иде за мјесечином. Тек тада он осјећа слободу живота и као неки „ерган“ пролази поред кућа најбогатијих и најљепших дјевојака и иде у најбоље механе да пјева и игра. За разлику од других просјака који се крију од народа Бекче је слободан. Он је њихов хранитељ, све што скупиле раздијели им: „На, на – баца им у крила, лица. – Насити се, просјачка веро“. (Исто: 35)

Биљарица и ч–а Михајло најњежнији су ликови у цијелој збирци, далеко од гробља, међу биљкама и цвијећем. За ту причу Миодраг Стајић је рекао да је умјетнички најоригиналније изведена импресија и да иде у најуспјелије Станковићеве књижевне ствари. Та мала, згрчена жена у дроњцима и крпама нуди жене биљкама као да им даје срећу. Расковник је биљка у коју је Биљарица вјеровала да ће јој донијети срећу да и она као и друге богате дјевојке из села „у волујским колима, покривеним лепим ћилимом, а она у колима, а око ње, умешене пите, банице, она обучена у новој, везаној фути, с парам на прсима... Па тако шарено, лепо, да оде на сабор, па да тамо игра, игра...“ (Исто: 40) Трагање за расковником заправо је „жал за младос“ оном коју због сиромаштва није могла да проживи. Планинска свјезина и биљке сјенче и ч–а Михајла. За грађане он је био вјесник прољећа, јер чим зазелени и замирише, старац силази са планине. Тек када се помијеша са народом и момцима који опијајући га траже причу о каквој жени и са смијехом посматрају како се он грца и радује сјећајући се једне такве, ч–а Михајло губи своју блаженост. Тада бјежећи од њих крсти се и призива свету Петку.

Међу највећим боготражитељима је Марко који „пажљиво вирећи у цркву, једнако мрачан, не мичући се, годинама је остоивао сваку службу“. (Исто: 58) Некад би га породица водила натраг у село, али Марко би покидао ужад, ослободио се сваког затвора и ујутро на вријеме дошао пред Саборну цркву посвећену светој Богородици: „С Богородицом имам работу... Она ме зове... Чекам Богородицу“, правдао се Марко који је помјерио памећу када је из земље ископао паре. Мотив проклетог новца налазимо и у Андрићевом роману *На Дрини ћуприја*. Млади Јевреј Букуса Гаона пронашао је златни новчић у каменој шупљини вишеградског моста.

Станковић представља још неколико божјака окупљених око цркве. Један од њих је и луди Стеван који вуче камење, трпа у чарапе и носи тамо гдје је била црква. Од Стевановог камења направљена је путања која води од порте до цркве. За разлику од Стевана, Јован проси храну и вуче пред црквена врата: „Није моје... Господње, Свете Богородице... Њено је!“ (Исто: 47) Цопа који се без страха увлачио у дућане, ругао се газдама и изазивао друге, плашио се само једног: крста. Са онога свијета као да је био и Деда Веса: „Са дугачким штапом иде све уза зидове, пипајући испред себе штапом и вичући: Еее“. (Исто: 65) То дубоко и отегнуто „Еее“ слијепог Деда Весе чинило се да

долази са оног свијета. Док је ч–а Михајло вјесник прољећа, Маса је вјесник смрти. Чим се он укаже с краја улице зна се да је неко умро и да за њим иде поп и све друго што треба за посмртну поворку. Цопин страх од крста и Марков страх да уђе у цркву заправо су страх Божји који се рађа из превелике љубави. Владета Јеротић уочава да страх од казне код човјека ствара потребу за казном. По светим оцима постоје двије врсте вјере. Прва је разумска вјера, условљена средином и израз је зборника закона и прописа. Друга врста вјере резултат је боговиђења, божји глас у нашем несвјесном. То је вјера савршених, вјера која спасава.

Станковић уводи и мотив наслијеђеног родитељског гријеха. Горчина родитељског гријеха окушана је готово по рођењу дјетета. Такав је и безимени јунак без срца из XVII приче: „Што више старе, расте, тим гори. Нити живи нити мре. Дугачак, блед, а без крви снага, нежна му, нежна... више мртва. А кад ко од браће му дође да га обиђе он, онако лежећи непомично, не отварајући очи а мљескајући устима као да нешто сише из ваздуха, тужи се блесасто брату: – Бато, срца немам...“ (Исто: 60) Станковићев јунак жали се брату да нема срца и тиме писац уводи још један мотив у ову причу. Мотив срца отвара питање идентитета, људске суштине и онога што га одређује човјеком. Присјетићемо се двојице Булатовићевих јунака из романа *Црвени петао лети према небу*. Срећко и Исмет покушавају да напипају своје срце и схватају да га нема ни на десној, ни на лијевој страни. Код оба писца немање или губитак срца симбол је празнине, отуђености и апсурда постојања. Међутим, док Булатовићеви јунаци губе срце након низа лоших дјела, Станковићев несрећник стоји као печат и жиг своје породице због родитељског гријеха, „а без греха родитеља лако се породице не квари“. (Исто: 61) Његово срце украо је отац који је без милости отимао земљу од сиромашних, а више од очевог гријеха безимени јунак криви мајку: „Курве мајко, курве мајко!“ Владета Јеротић објашњава да теолошке и филозофске расправе о прародитељском гријеху нису бесмислене. Тај доживљај може повремено да ослаби или да се више никада не изгуби тражећи од човјека разрешење у виду покајања, исповједања или директног бјекства у болест. (в. Јеротић 2004: 266) Док овај безимени јунак испашта родитељски гријех постоје и такви јунаци који су казна за оне што су због љубави и страсти направили погрешан корак. Таква је прича о Парапуги и хаџики Ташани. По први пут у овој збирци Станковић уводи мотив нагонског који је у сукобу са строгим моралним патријархалним начелима. Парапугу по казни његује остарјела хаџика која се након мужевљеве смрти загледала у Ману – Грка. Како обичај захтијева тај погрешни потез и гријех по врањском обичају тражио је казну у виду удаје и његовања каквог просјака или болесног.

Станко „чисто брашно“ је последњи у низу ових невјероватно–вјероватних божјака. Наратор Станка представља као младића преплашеног плачног лица и дрхтавог тијела, док сакупља све што му под руку дође. У жељи да што више има ишао је од куће до куће, из села у село и на том путу све до своје смрти пратила га је мајка. На питање зашто толико проси када већ довољно

има Станко би одговарао: „Имамо си, имамо, али још искам да имам“. (Исто: 52) Након мајчине смрти Станко је остао сам, помраченог ума, да и даље иска, али само хљеб од чистог пшеничног брашна.

3. Борини Божји људи као православни јуродиви

*Погубићу мудрост мудрих и разум разумних одбацићу.
Где је мудрац? Где је књижевник? Где истраживач овога века?
Зар не претвори Бог мудрост овога света у лудост?
Пошто, дакле у премудрости Божјој, свет мудрошћу не позна Бога.
Изволи се Богу да лудошћу проповеди спасе оне који верују...
(Прва посланица Коринћанима)*

Сваки од Бориних божјака иако помраченог ума и измореног тијела увијеног у дроњке знак је различитости. Од давних времена бити другачији и чудан значило је привлачити пажњу на себе и свој свијет, али и узнемиравати околину. То другачије и непознато код људи изазива различите реакције. Од страха до поштовања, јер таква бића дјелују као да су дошла из неког другог свијета. Максим Горки их назива *бившим*, Достојевски *бедним*, Виктор Иго *јадницима*, а Бора *божјим људима*. Сви они налик су на руске јуродиве, само што су Борини „у већој, јачој размери“, тим прије што их писац окупља на мјесту које граничи са оностраним свијетом. Они, живи славе празних мртвих, а некима, као што је случај са безименим јунаком из XVII приче дају спомен, парастос када и покојним родитељима. Око божјака обавијена и мрачна, злокобна атмосфера. Већ од прве приче и реченице они су тамо гдје су смрт, растанак, опраштање, нарицање, испуцали гробови, блато, мирис тамјана, црнина и жалосне врбе.

Међу свим овим јунацима можемо пронаћи и феномен свете луде и руске јуродивости. Лудост се често јавља као свјестан, животни избор и филозофија, а тај феномен присутан је у различитим културама и историјским периодима. Међутим, своје највеће експресивно богатство света луда има у источном православљу у лику салоса и руског јуродива. Разлози због којих се ставља маска лудила углавном су духовни:

Да би стекли слободу коју уживају они који су нико и ништа;

Да би се ослободили материјалне и емоционалне везаности за овај свијет;

Да би сачували тајну свог стварног светачког идентитета;

Да би достигли највиши ступањ аскезе.

Лудило се често сматра јединим начином за сопствену духовност и комуникацију са Богом на овоме свијету, а мотив и сврха управо су приближавање Богу. Јеванђеље светих луда и начело на коме се заснива њихова филозофија јесте *Прва посланица Коринћанима* апостола Павла. Свијет свете луде изокренут је наопачке. Лудост је мудрост, а мудрост лудост; лудост је начин да се човјек спаси, док је мудрост испразна:

„Нико нека се не вара. Ако неко међу вама мисли да је мудар у овоме веку, нека буде луд да би био мудар. Јер је мудрост овога света лудост пред Богом, јер је написано: Он хвата мудре у њиховом лукавству. И опет: Господ зна помисли мудрих су ништавне. Зато нека се нико не поноси људима, јер све је ваше. Био Павле, или Аполос, или Кифа или свет, или живот, или смрт, или садашње, или будуће, све је ваше. А ви сте Христови, А Христос Божји“. (Библија 2007: 957–958) Апостол Павле позива на потпуну трансформацију духа и радикално нови начин поимања стварности. Са страхом читамо метанисање ч–а Михајла „Света Петка цркву гради. Господе Помилуј, Господе сажалуј!“, као и Јованово и Стеваново сакупљање хране и брашна за Господа и Богородицу. Ништа не узимају себи, јер све је то „Господње, свете Богородице... Њему је!“

Будући да је ријеч о противрјечним и парадоксалним личностима често дјелују као визионари и пророци. Такви су били Таја који је прорекао смрт клисаричине кћерке и свештениковог сина и ч–а Михајло, „весник пролећа“ који по борама на челу и лицу погађа колико ко има година и колико ће да живи. А сви они, и Цопа и Марко и Стеван били су вјесници тешких дана и мутних времена:

„Пре, ови просјаци и сви други божјаци већином неки од њих се разилазили и губили по оближњим селима. А тада као да су нарочито сви бежали из села и ту, у град, варош, гурали се, вукли по улицама и завлачили по опустелим хановима, шталама, и развалинама. А најтеже је било, када одједном – било луди Стеван, Марко, Цопа и други – почели у гомилама ноћу да се вуку, тумарају и целе ноћи иду по турским маалама дерући се лудо, крештаво, из свег гласа: – А, Турци! А, вуци! а, а!... – почели би да вичу и скачу око њихових кућа као да пујдају, туткају нешто од њих. – А, а, Турци, а, а!...“ (Станковић 2002: 67–68) Филозоф Николај Берђајев у књизи *Филозофија неједнакости* пише да се слобода не остварује спољашњим нормама. Пут који бирају свете луде, божјаци, јуродиви или како год их ословљавали је најтежи пут, живот у олуји и муци. Они су увијек на рубу, између бивања и небивања или, како Борин наратор каже „ни живи, ни мртви“.

3.1. Светост или лудост

Просјачки и запуштени изглед, моћ предвиђања, свјесно узимање маске лудости на себе, чврста вјера у Бога, душевна болест и духовна заосталост битне су одлике јуродивих, али и Бориних јунака. Јуродив или „Луде Христа ради“ означава шашаве или сумануте људе. У Русији су такође називани божјим људима, јер су људи вјеровали да су управо они видљиви свјedoци невидљивог свијета. Овај радикални вид хришћанства појавио се први пут у 4. вијеку у монашкој средини Александријске цркве у лику преподобне Исидоре, а врхунац је достигао у 16. вијеку. Утицај на појаву јуродивих треба видјети и у посланици апостола Павла:

„Јер мислим да Бог нас апостоле показа последњим, као на смрт осуђене јер постасмо призор и анђелима и људима. Ми слаби, а ви јаки. Ви славни, а ми презрени. До овога часа подносимо глад и жеђ и голотињу и ударце, и потуца-

мо се, и трудимо се радећи својим рукама. Кад нас грде, благосиљамо. Кад нас гоне, трпимо. Кад хуле на нас, молимо. Постасмо као сметлиште света, свима смеће до данас“ (Библија 2007: 958)

Такве људе свијет назива несрећним страдалницима, а црква их назива блаженима, људима које је Бог погледао. Они нису дио овога свијета, они су божји, болешћу истргнути из метежа свакодневнице и постављени лицем у лице са духовним свијетом. Различити су путеви који воде светости. То може бити мучеништво, подвижнички живот или живот добровољним страдањима, јер Бог воли оно што чини суштину хришћанства, а то су крст и страдање. Прави јуродиви приносили су не само своје тијело и имање на жртву Господу, већ и највећи дар човјеков – разум. Лишени животних радости они често постају посједници духовних дарова: дара прорицања и расуђивања, исцјељивање болесних и молитве за цијели свијет. Јуродиви на себе узимају функцију жртвеног јагњета и друштвене терапије. Подвиг јуродивости увијек је усмјерен према спољашности, исцјељењу људске заједнице. У основи овог подвига налази се осјећај кривице пред Богом и тај осјећај не дозвољава да човјек ужива сва добра овога свијета, већ се окреће страдању и Христовом животу. Поступке јуродивих који су често неразумљиви треба схватити као параболу, чин обојен сликовитом симболиком. Страдање за ове људе вид је катарзе. Господ је рекао да ћемо их по плодовима познати. Није ли то оно просјачко давање Станковићевих јунака другима и цркви?

Злоупотреба јуродивости одувијек је било. Оно је, према мишљењу психијатрије најчешће било одјевено у рухо каквог психичког поремећаја. Полемиком која већ дуго постоји између књижевности и психијатрије бавио се др Владета Јеротић. Истраживање Георгија Федотова мири болест и подвижничтво. Стварно лудило или ментални дефекти нису препрека за хришћанско светитељство. (Јеротић 2007: 123) Као примјер физичке и нервне болести и светитељства у истој особи Јеротић наводи свету Терезу Авилску. Двојна природа јуродивости често подјсећа на шизофренију, иако се од ње суштински разликује. Јуродивост је добровољно мучеништво. Многи шизофреничари такође показују карактеристике аскетског живота, одбацују жељу за стицањем материјалних добара и спољашњим изгледом. Код шизофреничара је дошло до радикалног подвајања душе и тијела, а вријеме које преовладава у њиховој свијести је прошло. Окренути прошлости, својим пропустима, гријесима и несрећама битна је одлика Станковићевих божјака. Међутим, Јеротић и даље у њима не види шизофреничаре, већ прије душевно неразвијене људе. Милисав Савић је мишљења да је ријеч о трауматизованим људима. Неминовно је да су они били обични људи који су имали своје животе и породицу, али је један кобни тренутак помрачио ум, или је можда отворио њихове духовне очи и окренуо их Христу, а заузврат им даровао нови живот, јер као што рече отац Пајсија „најлепше на свету је да ништа немаш, а да је васиона твоја“ (Танасијевић 1997: 9) Борини божјаци несумњиво су вјерујући људи, несебично окренути Господу и Богородици, јер са њима имају работу, како

рече божјак Марко. Да ли их гледамо као луде Христа ради или због животних недаћа њима је свеједно. Да је то тако присјетићемо се још једном наше свете књиге и ријечи апостола Павла:

„А ја најмање марим што ме судите ви или човечји дан, а ни сам себе не судим. Јер не осећам ништа на својој савести, али зато нисам оправдан, а онај који ме суди јесте Господ. Зато не судите ништа пре времена, док не дође Господ, који ће и осветлити што је сакривено у тами и објавити намере срца и тада ће бити свакоме похвала од Бога“. (Библија 2007: 958)

4. Фолклорни мистицизам *Божјих људи*

Осим што је својим божјацима додијелио улогу живих светаца, Станковић је у њима видио и митске претке, а Врање као посебно мјесто чији народ поштује култ мртвих и држи до ритуалних радњи, нарочито оних за задушнице (излазак на гробље, спремање јела и пића које је покојник нарочито волио, даривање хране просјацима и другим убогим људима). *Српски митолошки речник* тумачи их као митске претке упоређујући нашу ријеч божјак (убог човјек) са пољском ријечју *убозен* (убог), која значи исто што и преци. У Пољској су нарочито доминантна два вјеровања. Према једном извору који датира из 15. вијека вјерници су на Велики петак остављали остатке јела за душе покојника или демону које зову *bosshe*. Други извор говори да Руси душе умрлих називају *убозен*. У Пољској су очи задушница жене мијесиле посебне хљебове за просјаче, а Руси су прецима спремали посебну чинију са понудама. Српска изрека: „Ко проси, да круну носи, ваља му дати“, потврда је колико је обавезно, па чак се сматра тешким гријехом, ако просјаку нешто не удјелимо и оних дана када се треба сјетити просјача и предака. То се посебно односи на Божић, Васкрс, славу и задушнице. Елементи митског претка заступљени су у Станковићевој збирци, нарочито у пролошкој и епилошкој причи. Након описа љетних задушница и буђења природе послје дугих зимских дана, сазнајемо да родбина, углавном жене, долазе да цвијећем освјеже гроб „као да би их тиме опоменули шта се овамо, на земљи, над њима збива и догађа“. (Станковић 2002: 3) Осим изношења хране које ће бити довољно за цијело љето, Станковић уводи и мотив оплакивања умрлог: „Чело гроба клече старије мајке, а у страну млађе: жене, сестре. И све, унесене у плач, кријући лица о гроб, плачу, наричу. Матере малаксало, старачки, а млађе јако, здраво. Плачу много, и некако раскомоћено, једнако око гроба намештајући се угодно, слободно као код куће. И то ваљда зато што има много да се исказе мртвима“. (Исто: 5) Оплакивање покојника вуче коријене из народне традиције која у том чину види комуникацију живих и умрлих. Код Срба је нарицање и оплакивање како спонтано изражавање жалости, тако и дјелимично облик обавезног понашања. Станковић каже: „И плаче док год траје служба у цркви. И зато, што ближе крају служба, тим јачи, ужурбанији плач. Јер чим се сврши служба, поп почне да препојава гробове, престаје плач, настаје онда делење, раздавање јела и пића у по-

кој душа". (Исто: 6) У том нарицању уплетено је вјеровање у снове, у једини свијет гдје може доћи до поновног сусрета и разговора живих и мртвих. Отуда се неке од жена питају зашто им слабо долази сан, да ли је штогод љут, па је и битно колико је пута и какав био у сну, „љут, прек“. Завршни дио ритуалног понашања јесте дијељење хране слијепима, просјацима, кљастима. Родбина нарочито гледа да нахрани оне које годинама или изгледом личе на њихово умрло чедо:

„Оди чедо! Оди овамо! – и да га доводи. Па, као да јој синчић сам устао, да га поставља за гроб, храни га, трпа му и нуди. – Узми, узми синко. Обиђи, кусни од овога, највише ово узми. Добро је то. Слатко је. Покојно моје чедо, највише ми је то волело да једе, узми синко, узми чедо!“ (Исто: 7) И тако ови убоги људи, живи људи једну храну намијењену мртвима, јер да није њих како би другачије Станковићеви божјаци и били сити?

Погребне мотиве и ритуалне облике налазимо и у XXI епилошкој ненасловљеној причи. Смрт и сахрана једног од њих обликована је као сјећање на дјетињство Станковићевог наратора: „Стара мајка се одмах диже. Нас, децу, па и оца, пресели у другу собу а она оде у гостинску да је осветли. Слугу посла да иде и јави по комшилуку осталим старим, виђенијим женама а слушкињи нареди да у куини наложи ватру, у великом котлу угреје воде и све остало спреми што је потребно за купање мртваца, а она оста у великој, гостинској соби да је распрема, намешта“. (Исто: 68) Овај безимени човјек сахрањен је као и сваки други човјек, домаћин: купање мртваца, увијање у чисто бијело платно, полагање испод иконе са прекршеним рукама, целивање у чело, прислуживање свијеће изнад главе, чување током ноћи пазећи да руке буду прекрштене и да се свеће и кандило не угасе:

„И тако би оне целе ноћи преседеле око њега мртвог, осветљеног, пазећи, чувајући га и чекајући да дан осване, да дођу мушки, да доведу попа да га прочита, опоје и после да га у цркву однесу и саране као сваког другог човека – домаћина“. (Исто: 70) Поменути поступци нису само одраз саосећања и сажаљења врањског човека, у њих су уплетени етички кодекс, религија и сујевјерје. Шта од наведеног подстиче људско срце да и ове несрећне људе сахране као и све друге тешко је одредити. Веселин Чајкановић подсећа да су погребни поступци према свима, па и бескућницима обавеза коју прописује религија, а религија једног народа уколико је израза нашла у вјеровањима и обичајима ни лако, ни брзо не може се изменити. Наш народ каже да се погреб не ускраћује ни непријатељу, те отуда неизвршавањем тог чина по религиозним прописима човек на себе може навући нечастиве силе. Тако на примјер изостављањем самртничке свијеће постоји страх међу народом да би се мртац могао повампирити јер му пут до оностраног свијета није освјетљен. Свијећа је утук против злих душа, будући да се демони плаше ватре. Чајкановића такође није чудило што словенски народ у просјаку види отјелотворење претка. Он је божјаке тумачио вјеровањем сачуваном у народним умотворинама које божанство на земљи најављује прерушено у неугледног путника и просјака (теофанија).

Фолклорни мистицизам није уочљив само у култу предака и дужностима о задушницама и смрти. Мотиви ноћи, рупе, гробља, мјесечине и биљака у блис-

кој су вези са фантастиком. Гробље је мјесто гдје се одвијају култне радње, вјечни дом умрлих и стварна граница живих и мртвих. Оно је велико и пространо: „Пуно. Што кажу: читава гора од гробова. Нарочито око цркве, једно до друго, па и прекодруго – као да желе да пробију зидове и уђу у саму цркву – гробови знаних људи, богаташа, хаџија“. (Исто: 5) Међутим, гробље се јавља и као мјесто пребивалишта божјака. О томе више сазнајемо у другој причи *Манасија*: „Кад би хтео човек да их тражи, ту би их, на гробљу нашао“. (Исто: 9) Лиминалношћу и маргиналношћу обиљежени су и други простори у којима живе Станковићеви божји људи. Управо простор становања осликава њихову судбинску уклетост. Рупа, гроб, јама, провалија према схватању нашег народа у блиској су вези са доњим свијетом умрлих. Покојник се спушта у гроб, а у случају божјака, посебно суманутих, они се сами завлаче у испуцале и труле гробове, миришу их и настанују у њих. Сличну симболику има и рупа. У том „увлачењу“ у гроб проналазимо вјеровање да је гроб заправо уточиште. Чајкановић сматра да је човек који се склони на туђи гроб неприкосновен. Ту појаву религија објашњава потрагом за божијим миром, за којим су Станковићеви јунаци и трагали. У најбоље приче о божијим људима иду оне које су у вези са језивим амбијентом становања али и злокобном атмосфером ноћи. У то глуво доба долази до многих тајанствених појава, нарочито у оне ноћи обасјане мјесецом. Ноћ је вријеме демона, а хладна мјесечева свјетлост често је симбол смрти. Према традиционалном вјеровању мјесец „пије човјеков живот“ и привлачи душе покојника. Једне такве ноћи под хладном свјетлошћу нестао је и Бекче, весела луталица:

„И кад није пијан опет лута. Нарочито кад настану ноћи, с пуном јаком месечином. Тада не пева, већ виче и игра, игра, спрам месечине. Чак и кад се месец од мутна неба и облака не би видео, он би опет к њему у правцу, у ком би се назирао кроз облак, ишао, лутао“. (Исто: 37) Као и Ћопићев дјечак Баја, и Бекче је очаран тим бљештавим посјетиоцем. За разлику од дјечака који је ишао у поход на мјесец, у непознато, за Станковићевог јунака и Раичковићевог Владимира Пурића тај далеки пожар био је и епифанија смрти. Та иста свјетлост изазива снажна осећања и код Софке када је обузима њено *двозубо ја*; Цвета при тој хладној свјетлости „бесено, махнито, љубљаше и угризаше прса, гојне мишице на руци“, а Коштану „сан не хвата, око се рашири, снага разигра“. У глуво доба када се и гора и вода смире Биљарица трага за расковником. У ноћи када трава расте и камење по гори пуца биљке се нарочито виде. Зато она трага за њим ноћу, не плашећи се ни вукова ни хајдука: „А ноћу ја и не спавам. Седим тако и гледам овамо, к вама, у град... – А да знате – почне као да им неку радосну вест саопштава. – Како вам град тада дође мали, мали; само се црни. Гледам, па иако је ноћ, све видим“. (Исто: 41) И овај еликсир живота неодојив је од смрти и мртвих јер расте по мртвачким мјестима.

У кратким портретима Станковић не пресуђује, али уколико се вратимо на сам наслов збирке биће нам и више него јасно на који их начин писац гледа: *Божји људи*. Која је наша филозофија и виђење оваквих људи искључиво зависи од наше вјере и спремности за сличним подвигом. Ова књига живи у времену, не због свог наслова, нити због пищевог удјела. Њу су у свом паду и лудилу изнијели ништи и убоги. Њихову судбину нико и ништа измијенити не може, и утолико

су ови људи још већа тајна и загонетка. Док је свијета и вијека они ће се окупљати око порте, уз зидове и ту се вући, лежати и нико их не може извући из рупа и гробова, и ослободити неживота и умирања прије саме смрти.

Литература

- Библија. 2007. (ур. Љубомир Ранковић). Ваљево: Глас цркве.
- Глигорић, Велибор. 1963. *Огледи и студије*. Београд: Просвета.
- Деретић, Јован. 2002. *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета.
- Јеротић, Владета. 2007. *Дарови наших рођака I-IV*. Београд: Ars Libri.
- Јеротић, Владета. 2004. *Хришћанство и психолошки проблеми човека*. Београд: Ars Libri.
- Матавуљ, Симо. 1977. *Београдске приче*. (прир. Видосав Стевановић). Београд: Рад.
- Скерлић, Јован. 1967. *Изабрана дела*. Београд: Народна књига.
- Станковић, Борисав. 2002. *Божји људи*. Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић“.
- Танасијевић, Пајсије. 1997. *Јуродиви*. Манастир Светог Пантелејмона.
- Ћосић, Бранимир. 2010. *Десет писаца-десет разговора*. Београд: Admiral books.
- Чајкановић, Велимир. 1994. *Стара српска религија и митологија*. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон.

Marjana Čosović

TYPES OF „GOD’S MEN“ IN BORISAV STANKOVIC’S WORKS

Summary: This paper discusses some aspects of the relationship between the dominant Vranje culture and its margins, as represented through the characters living on the margins in the collection „God’s men“ by Borisav Stankovic. These relationships can be easily observed because in most his works Borisav Stankovic painted the picture of this area as his homeland. These types of „god’s men“ are connected to the social context of Vranje immediately after the liberation from the Turk rule. At that time, there were baggers, lunatics, healers, fortune-tellers and other types of excommunicated people, socially dead. This was particularly obvious in the topos of the graveyard, a common dwelling place for these kinds of people. The phenomenon of subculture and lunacy related to the supernatural, is characteristic of Russian literature, particularly the work of Dostoevski, but is also related to the influence of the folklore and tradition, which ascribed these kinds of „God’s men“ a mythic origin. The author discusses the problem of interpreting these characters’ lunacy and poverty as a sign of their role of social outcasts, or a sign of God’s mercy and salvation in the context of philosophy and religion of inequality, as well as the notions of the beautiful and the ugly through history.